

VÁRDY PÉTER

„AZ ÉLETEM EMIGRÁNS-LÉT”

Beszélgetés Tóth Imrével

– *Mit jelentett számodra az, hogy zsidónak születnél?*

– Hogy is mondjam?! Mindig nagy szerepet játszott az életemben, negatív vagy pozitív előjellel. *Une maladie honteuse*: egy szégyenletes kiütés, mint jel a homlokon, ami mindig jelen van, és amitől nem lehet szabadulni. Ez később Németországban is így volt, amikor a hetvenes évek elején odakerültem. Gyerekkoromtól fogva, mihelyt új környezetbe vagy ismeretlen emberek közé kerültem, azon kaptam magamat, hogy a gondolataim mögött van egy ellenpont, egy árnyék, egy állandó kíséret: ‘tudja, vagy nem tudja?’. Mint a lányok – ezt többen mondták nekem fiatal koromban, amikor még tabu-téma volt – az első napokban, miután elvesztették a szüzességüket, társaságban mindig arra gondolnak: ‘Meglátszik-e rajtam? Tudják-e, vagy nem?’ Mindig erre kellett gondoljak én is: tudják-e, vagy nem? Szóval, hogy ez a láthatatlan és a belső intim szférához tartozó dolog meglátszik-e rajtam, vagy nem? Beszélgetés közben mindig felmerül bennem, hogy vajon ez az ember azért beszél-e velem ilyen civilizált stílusban, mert tudja, hogy...? Tehát, hogy könnyörületességből beszél-e így velem, mert tudja, de ez számára nem negatívum, vagy azért-e, mert tudja, és – bár nem szereti a zsidókat – azt is tudja, hogy civilizált emberhez nem illik az antiszemita beszéd? Vagy talán éppen azért olyan kedves hozzám, mert nem tudja? Ez a kérdés mindig jelen volt a tudatom mélyén, Németországban is, ahol nem tudtak rólam semmit, egyetemen, kollégák közt. Voltak, akik bebizonyították, hogy nem tudják, mert gátlástalanul idézték előttem az antiszemita folklór szterotípiáit. Engem nem sértett, sőt amikor elkezdtek leadni a kis antiszemita lemezeket, ezzel bizonyították, hogy soha életükben nem volt személyes tapasztalatuk zsidókkal. Személyes élményként adták le az ősi folklór előre gyártott szövegeit.

Itt van például egy aránylag új keletű élményem 1980-ból. A regensburgi egyetemen volt egy kísérleti óvoda, a gyerekeim oda jártak. Volt ott egy igen helyes és intelligens diáklány, aki gyermekpszichológiát végzett, és az óvodában gyűjtött anyagot a disszertációjához. A családi háttere

igen szerencsétlen volt, az apja elhagyta, és kiment Amerikába. Nem is ismerte őt, de meg akarta keresni. Mondom neki, hogy mi úgylis Amerikába indulunk, Princetonban fogunk lakni, közel New Yorkhoz. Ő meg New Yorkban pszichológusokkal akart találkozni. Mondom, jöjjön hozzánk, lakjon nálunk. Egy nagy lakást kaptunk az intézetben. Meg is érkezett hozzánk. Én akkoriban vettem magamnak egy fényképezőgépet. Azt mondja, ő is szeretne egy ilyet. Mondom neki, menjen be New Yorkba, az Essex Streetre, ez a vallásos, ortodox zsidó fényképészek utcája, ott olcsón kap japán gépeket. Voltak jelek rá, hogy mi zsidók vagyunk, akárki észrevehette, ha akarta. Mondani ugyan nem mondtuk senkinek, nem parádéztunk vele. A kislánynak New Yorkban egyébként is csupa osztrák és német pszichoanalitikussal volt dolga, a jelekből is következtethetett volna rá, hogy ezek mind zsidók. De ő azt mondja: „Áhá, a zsidók...”, széles mosollyal, beavatott módjára pergeti a pénzt az ujjai között. Hát persze, a zsidók – a három ujját összedörzsöli, és mutatja, hogy a pénz, a pénz, természetesen: a pénzéhség, és nevet közben. Mi Siegriddel egymásra néztünk. Mondom a lánynak: „Tudod mit? Ne menj a zsidókhoz, azok pénzéhesek. Náluk 40 %-kal olcsóbban kapod ezt a gépet. Menj a Fifth Avenue-ra, ott egy jól öltözött WASP angolszász úriember fogja neked dupla áron eladni, mert őt nem érdekli a pénz.” A kislány, aki semmilyen jelből nem jött rá, hogy nekünk is közünk van a zsidósághoz, mintegy személyes élményként tudta, hogy a zsidók, ugye, azok pénzéhesek, és mindent csak pénzért csinálnak. Azért adják azt a gépet 40 %-kal olcsóbban, mert pénzt akarnak, míg a tisztességes őskeresztény úriember 100-150%-os áron adja, mert ő nem pénzt akar, őt az nem érdekli, őt csak a tisztességes nyereség érdekli, hiszen ő nem piszkos zsidó handlé.

– *Shylock, a pénzéhes zsidó uzsorás.*

– Igen, Németországban is ezt tapasztaltam. Úgy tudják, hogy milyenek a zsidók – soha életükben nem láttak egyet sem, de pontosan tudják – gyerekkoruktól kezdve ugyanazt hallják. Ahogy minden német gyerek tudja, hogy milyenek az indiánok, hiszen a *Winnetou*-t olvasta. Úgy ismerik az indiánokat, mint a tenyerüket, és éppen ilyen pontosan tudják azt is, hogy milyenek a zsidók.

– *Münsterben volt úgy 1985 tájt egy televíziós körkérdés az utcán. Megkérdezték az embereket, hogy szerintük hány zsidó van ma Nyugat-Németországban. A legtöbb válasz szerint a számuk 6 millió².*

– Igen? Tehát mindenki találkozott már zsidóval Németországban. Az érdekes az, hogy a toposzok egyike a tipikusan zsidó mesterségekről szól, a középkorban előkelő helyet foglal el a zsidó bankár. De volt egy másik sokkal régibb elterjedt foglalkozás, amit soha nem vetettek a zsidók szemére: az orvosi. Erdélyben gyakran mondják ‘a zsidó doktor’, nem tudom, hogy Magyarországon mondják-e ezt így.

– *Vidéken tudtommal inkább a szatócs volt ‘a zsidó’. „Megyek a zsidóhoz”, mondták.*

– Természetesen, ez Erdélyben is éppoly gyakori. De ezen kívül él, legalábbis amikor én gyermek voltam még élt a köznapi beszédben a ‘zsidó doktor’ kifejezés. Bemegy a paraszt éjszaka Szatmárra, a felesége nehéz szülés előtt áll, és ha nincs pénze, akkor Dr. Schwartz Lajos Szatmárnémetiben a vállát vonogatja, savanyúan mosolyog, a nagy kopasz fejével bólogat, és hát minden rendben van, majd megadja, ha lesz. Szemben laktunk vele. Kora reggel olykor három-négy felpárnázott parasztszekér állt a házuk előtt, rajtuk pokrócokba bugyolált, sápadt paraszttasszonyok. Doktor Schwarz Lajos nőgyógyászhoz és feleségéhez, Doktor Kohn Margit gyermekorvoshoz jöttek. Egy gyermektelen orvos házaspár, egyetlen élethivatásuk a gyógyítás, mint egy tizenkilencedik századi regényben. Az egész város szerette őket. A deportálás napján öngyilkosok lettek, de még nem haltak meg egészen, kómában voltak. Így vitték el őket, kómában, igen... *(szünet).*

– *A zsidó doktor, ha kellett ingyen is gyógyított...*

– Igen, ez is volt. A ‘tisztességes’ őskeresztény orvosok egy része – a többség-e, vagy amint remélem, csak egy kisebbség, nem tudom – tiltakozott a harmincas években a zsidó orvosok elburjánzása ellen, habár az egy főre eső orvosok száma tekintetében Románia valahol a statisztika végén kullogott. Vidéken az orvosok nagy része zsidó volt. A nem zsidó orvosok a városokban is kisebbségben voltak, úgy hiszem Szatmáron is. Egyikük, egy Schlageter nevű sváb orvos, vérmes és vad náci, nem volt hajlandó a buszon együtt utazni zsidóval. Személyesen, saját kezűleg dobta ki őket a buszból az országútra. Senki sem tiltakozott.

Az iszlámban is zsidó volt a gyakorló orvosok jó része. Tudott dolog, hogy a pápának, a császárnak, a királynak általában zsidó orvosa volt. Bethlen Gábornak a szultán ajándékozott egy orvost, egy spanyol zsidót. Bethlen Gábor fejedelmi fogadást rendezett a számára, és kijárt neki a ‘nagyságos’ megszólítás. Mellesleg, Bethlen Gábor volt az, aki 1623-ban elfogadtatott az erdélyi országgyűléssel egy törvény-paragrafust, amelyik felszabadítja a zsidókat minden megalázó jel viselése alól. Nem tudom, volt-e még párja a korabeli Európában. Erdélyben nem volt zsidóüldözés, nem volt pogrom. Voltak természetesen antiszemiták, nem áltatom magam, de az antiszemitizmus Erdély politikai térségére sohasem volt jellemző. És soha nem felejtettem, hogy Márton Áron volt Erdély püspöke 1944-ben. A lelkiismeret és a szólás szabadságát itt, az 1568-as tordai országgyűlésen iktatták először egy ország törvénykönyvébe. Talán éppen ezért – és természetesen azért, mert a transzilvanizmusnak nincsen semmiféle etnikai töltete vagy felhangja – mindig nyugodtan állíthattam ma

gamról, hogy erdélyi vagyok, habár tudtam azt, hogy ez nevetséges, hiszen az erdélyiség nem létező státus.

Egyszer a gimnáziumban egy vasgárdista osztálytársam a jelenlétemben hangosan zsidózott. Bestiálisan ordítózott: „*Jidanii afarā!*” Ki a zsidókkal! Meghúszom a zakója ujját, és mondom neki csöndesen: „Te, ha a zsidók kimennek, ki gyógyít ki téged a szifiliszedből?” Ő csak bámult rám borzasan, üres és vad tekintettel, kissé zavarba jön, nem nagyon érti, miről is van szó, és nem is bánt, csak tovább ordítózik. Persze fogalma sem volt róla, hogy Paul Ehrlich, a vérhaj ellenszerének felfedezője, aki a német húsz-márkásoson volt látható, zsidó, ahogyan zsidó volt a gyermekparalízis ellenszere és a fogamzásgátló pirula felfedezője is. És hányan mások, a Bayer aszpirin felfedezője például... Na de hagyjuk.

– *Arra utalsz, hogy az egyik foglalkozási ág, a pénzkölcsönző, az uzsorásé és a kereskedőé előítélet jogalapjává vált, a másik, a gyógyító zsidóé nem?*

– Igen, valóban így van. Erre a szelektív rasszizmusra van még egy iskolapéldám. Ismeretes, hogy manapság a zsidók a matematika területén is igen nagy számban vannak jelen – túltreprezentáltak, ahogy mondani szokás. Princetonban mondta nekem egy zsidó matematikus barátom, hogy a zsidók pozícióját ma a kínaiak veszélyeztetik. Na, és? Le a kalappal! Ezekről a kínaiaktól van mit tanulni – semmi érzékenység, semmi féltékenység! Csak őszinte csodálat és nagybecsülés jár ki nekik. Később Regensburgban találkoztam egy neves fehér-orosz emigráns matematikussal, aki az amerikai térkutatásban játszott fontos szerepet. Természetesen erősen rasszista volt. Hogy lássam, hogyan reagál, feltettem neki a kérdést, hogy mivel magyarázza a zsidók és a kínaiak nagy súlyát Amerika – és a világ – matematikájában? Ravaszul rám mosolyog, mutatoujjával megkopogtatja a halántékát, rám kacsint, és azt mondja nekem: „Old race, old race”. Addig nem is tudtam, hogy erre is van egy jó rasszista magyarázat. De nagyon kevesen tudják, hogy míg Kínában a matematikának nagy tradíciója van – egy sinológus barátom mondta nekem, hogy a kínai matematika a 17. század elejéig az európai matematika színvonala fölött állt – a zsidó hagyományban a matematikai kutatás egészen új keletű jelenség, megközelítőleg 150-200 éves. Az első jeles zsidó matematikusok, Jacobi, Eisenstein, Kronecker, Fuchs, a 19. század elején jelentek meg Németországban. Franciaországban az első jeles zsidó matematikus, Jacques Hadamard, a francia matematika egyik büszkesége, csak a 19. század végén lép fel. Vele 1956-ban még alkalmam volt személyesen megismerkedni. A felesége Dreyfus kapitány unokahúga volt. Együtt jártak Bukarestben, egy kongresszus alkalmából. Mindketten majdnem száz évesek voltak. Hadamard egykor még a védelem tanújaként lépett fel a Dreyfus-pörben.

Jeles német matematikatörténész kollégám, Kurt Vogel szintén majdnem százéves volt, amikor meghalt. Még megélte azokat az időket, hogy jó náci lehetett. Egy alapos tanulmányában, melyet a háború alatt egy tekintélyes német szakfolyóiratban közölt, kimutatja, hogy a zsidók faji alapon alkalmatlanok a matematikára. Az egész három évezredes zsidó kultúrában nyoma sincs a matematikának. A matematika árja vívmány. Az iszlám világon belül is túlnyomó részt a perzsák, tehát árjak voltak a matematikusok. És ez így igaz. Valóban nincsen zsidó matematika. De ez miért baj? Miért kéne ettől megsértődnöm? Miért kéne emiatt szégyellnem magam? Nincsen zsidó matematika, mint ahogyan római, bizánci vagy skandináv matematika sincs. De van görög és egyiptomi, van babiloni, kínai és arab matematika. A zsidók hellenizálódtak, főként Platónt vették át, de a görög matematika iránt semmi érzékük nem volt. Mindaz, ami a Talmudban található, ami 'a Talmud matematikája' néven ismert: görög és babiloni törmelék. Vogel szerint ennek nyilvánvaló oka a zsidó faj összeférhetlensége a matematikai gondolkodással. Igaz, egyrészt létezett azért arab matematika, másrészt pedig a rómaiaknak nem volt érzékük a görög matematika iránt, habár ebben az esetben épp az árjaság nem kérdéses. De hagyjuk ezt, erre Vogel úgysem tér ki. Hanem hogyan magyarázható a zsidók hirtelen és robbanásszerű betörése a matematikába, mégpedig azonnal a legmagasabb nívón? A 19. század elején valamiféle genetikai mutáció történt? Erre az a szerző válasza, hogy a zsidó matematika csupán látzat. A zsidó talmudista szellem betörése valójában a matematika hanyatlását, különösen pedig a német matematika degenerációját okozta. Ez az, ami akkoriban hivatalosan a *jüdische Mathematik*, azaz 'zsidó matematika' néven futott. Ezzel az érvel nem érdemes vitába szállni. Sőt, a tények nem-ismeretéből kifolyólag manapság, ellenkező túlzásként, gyakran a matematikát is 'zsidó mesterség'-nek tekintik. Nem az. Ellenben a zsidók kései betörése a matematikába mindenféle rasszizmus eklatáns cáfolata. Bizonyítja viszont az emancipáció káprázatos sikerét.

(...)

– *Hogyan érintettek ezek az antiszemita előítéletek? Ez a tagadás nyilván mélyen beépült a tudatodba: de vajon része-e még most is?*

– Még most is. Mindig röhögtem, amikor zsidók azt mondták nekem, hogy: 'Amikor megérkeztem Izraelbe, rögtön éreztem, hogy otthon vagyok.' Ez egy marhaság. De felfedeztem valamit, ami bennük talán nem tudatosult. Amikor egyszer ott jártam, az volt az érzésem, hogy Izrael az egyetlen hely, ahol nem teszem fel magamnak a kérdést, hogy „tudja-e, vagy nem tudja?” Ez lehet az, amit a többiek a hazatérés érzésének neveztek. A többi, az szöveg, hogy 'éreztem, hogy otthon vagyok'... Méz-édes, cukros misztika. Megengedem, hogy élt az imádságban a Szentföldhöz való tartozás, a visszatérés rituális refrénje, az örök Jeruzsálem-

hez, a próféták földjéhez való mély kötődés érzése. De ez utópia volt, ahogy a messiásvárás is az. Igen, elismerem, ennek van belső, lelki realitása, de az nem a hazaérkezésé. Haza? Hová haza? A sivatag, pusztaság, beduinok, és 'érezem, hogy itt vagyok otthon'? Ilyet nekem nem lehetett bebeszélni. Az én hazám nem valami földrajzi táj vagy rög, hanem egy könyv. Ebben a könyvben az áll, hogy ne ölj, és hogy mezítelenül térsz vissza a porba, amelyből vétettél. Azt is mondhatnám, az én hazám mindenhol *itt* van, mert az én hazám nincs sehol. Igen, ez az igazság: én so-

ha sehol nem éreztem magam idegennek. A 'haza' szó hiányzik a személyes szótáramból. Emigránsként születtem, az életem emigráns-lét volt kezdettől fogva, és én ebben otthon vagyok.

*...vasgárdista
kollégáim
ezt üvöltötték,
mint egy
kutya-falka...*

Apám 1919-ben a fehérterror elől Nagyváradba menekült. Az ezrede ugyanis a Tanácsköztársaság idején vörös ezred lett, és apám tisztként szerelt le. Nem volt kommunista, de ahhoz, hogy féljen, elég volt zsidónak lenni: Héjjas Iván, tisztí különítményesek, zsidóverések, gyilkosságok stb. A román fennhatóság alá került területen nagyobb biztonságban érezték magukat a szüleim. Nagyváradban esküdtek, 1920-

ban ott született a nővérem, Mancsi. Anyám ott élte meg a Kommünt, ő akkor Nagyváradban, a nővérénél, Ottiliánál lakott. Sokat és nagy szimpátiával mesélt nekem, gyermeknek, a nagy eseményről: a régi világ végéről, a Monarchia összeomlásáról. Ezt apám is, anyám is természetesnek tartotta: „Csak az történt, aminek történnie kellett” – mondogatta apám. Nagy csodálója volt Károlyi Mihálynak. Apámnak megvolt a könyve, *Egy egész világ ellen*⁶, én még gyerekkoromban olvastam. Mély benyomást tett reám. Nagyváradban volt a Károlyiak kastélya is. Egy szatmári parasztember mesélte nekem, hogy Károlyi a gégején tartotta a két ujját, amikor a szatmári Pannonia kávéház előtt beszélt, és a családi birtokát osztotta szét a parasztnak között. Feltűnt neki a szokatlan gesztus, de nem tudta, hogy Károlyi miért tartja így a torkán a két ujját. Mikor ezt egy történész barátomnak meséltem, mondta nekem, hogy ez az emlék hiteles, Károlyi Mihálynak ugyanis műgégeje volt. Anyám mint szemtanú mesélt nekem a forradalomról. Nagyvárad főterén pódiumra lépett egy ismert színész, és nagy pátozzal elszavalta Ady *Felszállott a páva* című versét, óriási taps, viharos ováció. Ez volt Nagyváradban a Kommün. Ennyi volt az egész.

A szüleim azután Szatmárra költöztek, ahol apám valami ideiglenes állást kapott. Én ott születtem. Apám ott fel is iratkozott egy amerikai bevándorlási listára. Emlékszem, lehettem úgy négy éves, mikor apám ebéd közben angolul tanított bennünket egy Berlitz tankönyvből. Még most is el tudom szavalni azokat az infantilis angol versikéket, amiket akkor tanultam. Menekülés az elkerülhetetlennek tűnő pogromok elől. A néhány hónapra tervezett romániai emigráció elhúzódott. *Ce n'est que le provisoire qui dure*, a makacs ideiglenesség. Közben New Yorkban kitört a világválság, az átmenetiből örökkévalóság lett, a nagy pogrom utolérte Szatmáron.

Én tehát igazán emigránsként kerültem Szatmárra. Minden okom meglett volna rá, hogy idegennek érezzem magam – ott és általában Romániában. Erről azonban szó sem volt. Ilyen érzésem soha nem volt, annak ellenére, hogy magyar és különösen román részről nem győzték eléggé felhívni a figyelmemet arra, hogy nekem ott semmi keresnivalóm nincsen, hogy én nem tartozom oda, én ott idegen vagyok. „*Jidanii în Palestina!*” Palesztinába a zsidókkal! – vasgárdista kollégáim ezt üvöltötték, mint egy kutya-falka. Erős, telt bariton hangjuk volt, kiválóan tudtak ordítózni. A románok számára kettős idegen voltam: egyrészt mint betolakodó barbár vadállat, ázsiai hun, aki a nyereg alatt puhítja a húst; másrészt mint levantei sémita, mint zsidó, aki mindent vesz, mindent elad, elsősorban a hazáját. Engem mindez nem érintett. Ez a zagyva amalgám egyszerűen nevetségesnek tűnt, saját magukról kiállított szegénységi bizonyítványnak. Itt születtem, mint a többiek, ide tartoztam, és képtelen voltam belátni, hogy én itt idegenebb lennék a többieknél. A macedon ultranacionalisták gyerekei részéről pedig nevetségesnek tűnt, hogy ezek a balkáni hegységekből nemrég idetelepült gyarmatosítók magukat bennszülötteknek tekintették, akiknek Szatmáron minden kijár, hogy itt ősi történelmi jogon minden az övék, engem pedig jöttmentnek minősítenek, akinek semmi sem jár, még a fizikai lét sem.

De nem éreztem magam idegennek később a színtiszta román Bukarestben sem, ahol azokkal együtt visszahúzódtunk, akiket a rezsim nem szeretett. Ott éltünk lent a tengerfenéken: kifinomult entellektüelek, formalista művészek, volt kommunisták, művelt és poliglott arisztokraták, diszkrét pártellenségek, helyi proféták, antropozófusok, excentrikus baletarinák, hiperkultivált és nagyon elegáns nők, kétes vagy kételtű egzisztenciák, kiváló baloldali szurrealista költők, akik kereken elutasították a szocialista realizmust. Ez volt az úgynevezett ‘mocsár’. A hatvanas évek elején, én akkor már néhány éve ki voltam zárva a pártból, volt egy párt-ankét, melynek célja a zsidó egyetemi oktatók eliminálása volt. Az ankét vezetője, egy gorilla, a Gheorghiu-Dej sógora, a következő kérdéssel nyitotta meg vizsgálatát: „Látni akarjuk, hogy milyen mélyre süllyedt ebbe a

mocsárba”. Mert hivatalos álláspont szerint ez volt a söpredék életszférája. Szerettem ezt a művelt és dekadens, rafinált és libertin várost. Minden politikai piszka és aljassága ellenére nagy emberi melegséget sugárzott. Itt a ‘mieink’ között éltem, magukhoz tartozónak tekintettek. Nem voltam számukra idegen, mert a hovatartozást nem az etnikum vagy az anyanyelv határozta meg, hanem a rezsimhez való viszony. Jóval később Németországban sem éreztem magam idegennek. Pedig hát... igen, mindennütt belső feszültséget keltett a kérdés: „tudja-e vagy sem?”. De azért attól, hogy tudatában voltam a mások antiszemitizmusának, még nem tekintettem, és nem is éreztem magam sehol idegennek. Nem vagyok hajlandó elfogadni az antiszemita érvelést, hogy a zsidók idegenek. Igaz viszont az is, hogy az érzést: nem vagyok idegen, annak a kevés emberi lénynek köszönhettem, akit barátomnak tekinthettem. Mindenütt otthon éreztem magam, ahol barátaim voltak. Olaszországot a nyolcvanas években ismertem meg, soha nem töltöttem ott két hétnél többet, de mindig otthon érzem magam, mert sok a barátom. Sok ott az olyan ember, akivel minden akadály nélkül megértjük egymást, akivel egy nyelvet beszélek, akiknek vonzó az emberségük, melegségük.

Amikor vonzani kezdett a kommunizmus, ez korán, 13-14 éves koromban lehetett – igen, mai szemmel nézve már látom, hogy kissé koraérett voltam – az elemi felismerés erejével hatott rám, hogy *internacionalista* vagyok. Ez az a latin szó, mely görög változatában, tudniillik mint *kozmpolita*, a pártzsargonban elítélő jelentést kapott: ennek a szónak minden, ott felénk beszélt nemzeti nyelven úgy hangzott a köznapi fordítása, hogy *zsidó*. Volt ugyan egy ‘proletár internacionalizmus’ is, amit a ‘burzsoá kozmpolitizmus’ kibékíthetetlen ellentétéként definiáltak, de, amint ismeretes, ez a proletár internacionalizmus csak 1956-ban, majd 1968-ban nyilvánult meg, amikor a magyar, illetve a cseh népnek kellett úgynevezett ‘internacionalista segítséget’ nyújtani. Én csökönyösen ragaszkodtam hozzá, hogy internacionalista vagyok, és hogy nekem nincsen semmiféle ‘nemzeti hovatartozásom’. Erre hamarosan kaptam is egy jóindulatúan kioktató választ.

1949-50 táján történt a párttagságok általános – de csak formális – felülvizsgálata, a személyes párt-dosszié rendbetétele. Meghívásra megjelentem a Bukarest városi pártbizottság káderosztályán, ahol egy mosolygós és erősen kifestett, molett hölgy fogadott. Behozza a dossziémat, elszőrnyed: „Hogy magának micsoda egy vastag dossziéja van!” – mondja viszolygva. Ez nekem is új volt. Nem is tudtam, hogy néhány év alatt ilyen nagy mennyiségű anyag gyűlt össze rólam. Aztán kezdődik a személyi adatok felvétele: születési hely, dátum, szülők neve majd – legnagyobb meglepetésemre – „nemzeti hovatartozás”. Nemzeti hovatartozás? Hát ez meg micsoda? Hát ez is olyan adat, amelyik a Párt számára releváns? De ha-

bozás nélkül rávágom: „Internacionalista!” A hölgy jóindulattal, de kissé ironikusan rám mosolyog, bólogat, és azzal a kis csalafinta „tudjuk, tudjuk” kifejezéssel néz a szemembe, majd jól látható, nagy, kalligrafikus betűkkel beírja: „zsidó”, és egyetértőleg bólogat. Ez különben egy román-zsidó barátommal is megtörtént. Ő is azt vallotta nemzeti hovatartozás gyanánt, hogy internacionalista, és nála is azonnal beírták, hogy zsidó.

(...)

Számomra a kommunizmus volt az egyetlen olyan politikai mozgalom, melynek hirdetett főcélja minden üldözött kivétel nélküli védelme volt. Soha nem voltak olyan problémáim, mint a „gyökér” vagy az „integráció”, melyekről tudom, hogy sok gondot és komoly lelki gyötrelmeket okoztak, és nemcsak az asszimiláns zsidók számára. Számomra az identitás nem volt probléma, egyszerűen nem érdekelt. Amire mindig tudatosan törekedtem, az ez volt: hűnek maradni önmagamhoz, nem megjátszani valamit, amit tőlem idegennek érzek, ami nem én vagyok. A beolvadás nem tartozott soha ambícióim közé, az sem, hogy teljesen „integrálódjak”, az sem, hogy engem teljesen „magukénak” tekintsenek. Így hát ebből a szempontból megkíméltem magamat azoktól a csalódásoktól, melyeket az utópisztikus célok megvalósíthatatlansága okoz. Maradtam, aki voltam, és vagyok, nem viseltem lengyelbundát és Bocskai-sapkát, nem hordtam rövid bőrnadrágot és zergetollas vadászkalapot, nem viseltem bocskort és bő gatyát, semmiféle kínos és kínosan ható erőfeszítést nem tettem arra, hogy más legyek, mint ami vagyok, vagy hogy azt a látszatot keltsem, hogy más vagyok, mint ami vagyok.

– *Tehát a kínzó kérdés – „tudják-e, vagy nem?” – Izraelben számodra is elveszti a jelentőségét.*

– Igen, ez igaz. Izrael izgalmas, egzotikus hely, csomó pozitív és negatív oldala van, és sajnos egy dologban szinguláris, hogy ma a világ egyetlen olyan térsége, ahol a zsidók élete állandó veszélyben forog. De számomra abban volt egyedi, hogy ez az enyhén paranoid hátsó gondolat – „tudja-e, vagy nem?” ott érvényét veszítette. Németországban nem. Viszont láttam, hogy egyik, másik ismerősöm biztosan nem tudja, hogy zsidó vagyok, mert szabadon beszél előttem, és olyanokat mond, amit nem mondana, ha tudná.

*...az egyetlen
olyan politikai
mozgalom,
melynek hirdetett
főcélja...*

– *Nincs olyan kényszerképzeted, hogy tiltakoznod kellene?*

– Nincs, nem is volt. Soha nem tiltakoztam ezek ellen. Ellenkezőleg. A delphi órákulum jeliséje ez volt: „Ismerd meg önmagad!”. Az enyém meg: „Ismerd meg felebarátodat!”. Bátorítottam őket, hogy csak mondják ki mindazt a csacsiságot, zöldséget, bődületet, amit titokban a szívükben hordanak. Aljas perfídiával bíztattam, hogy csak ki vele, ki vele! Tudomásul kell venni azt is, hogy vannak a folklórban mitológiák arról, hogy milyenek a hollandok, a románok, az amerikaiak, a magyarok, az angolok. Miért ne lehetnének a zsidókról is? Emellett a szólás-szabadságát jogát sem akarom korlátozni. El kell mondhatta mindenki, hogy mit gondol a zsidókról. És jobbnak is tartom, ha kimondják,

mint ha elfojtanák. Tegyék ki az asztalra, amit gondolnak. A kimondott szó ellen lehet érvelni. Ezeket a véleményeket akkor sem tekintem föltétlenül antiszemitának, ha valaki kifejezetten nem szereti a zsidókat. Ezt én bizonyos fokig a normális emberi jogok közé tartozónak tekintem. Van, aki nem szereti a hollandokat, a finneket vagy a dél-amerikaiakat. Ezt önmagában véve még nem tartom rasszizmusnak, ez lehet korlátozott személyes tapasztalatok eredménye, lehet egy bizonyos népcsoport reális rossz tulajdonságainak a következménye, lehet ocsmány irodalmi reminiscencia. Az emberek olyan öntudatlanul, lezser felelőtlenséggel tudnak ilyen dolgokat ismételgetni. Romániában is, Németországban is tapasztaltam, hogy az emberek, anélkül, hogy tudatában lennének, halhatlan könnyelműséggel reprodukálnak elavult antiszemita kliséket. Mindez nem jelenti azt, hogy antiszemiták.

De ehhez hozzáfűzném, hogy az ilyenfajta beszéd morálisan mindenképp elítélendő, és a fennálló törvénykezés értelmében egyes országokban, elsősorban Németországban, de Franciaországban is büntetendő cselekménynek számít. Ezzel tökéletesen egyet is értek. Mert, ha nem is ütközik törvénybe, csupán az önkény, nem a szabadság gyakorlása. A szabadság ára a felelősség, az önkény pedig felelőtlenség. *Potentia intellectus sen libertas humana* – erről szól Spinoza *Etikájá*-ban az utolsó fejezet. És a szólásszabadság nevében antiszemita szólamok hangoztatása a politikai nagykorúság hiányának a jele, és erkölcsi felelőtlenség. Mert minden szó a múlt kontextusában nyeri el értelmét. Ebben az összefüggésben a ‘zsidó’ szó eleve terhelt. Kontextuális felhangjai – a beszélő szubjektív szándéka-

...erről szól
Spinoza
Etikájá-ban
az utolsó fejezet...

itól függetlenül – nem olyan semlegesek, mint a „ceruza” vagy az ‘izlandi’ szavaké. Intenzív érzelmi kisugárzása és terheltége van. A szabadság jegyében kötelesség tudomásul venni, hogy ez a szó már eleve indulatokkal telített kontextusban szólal meg. Van egyfajta „zsidó érzékenység”, igen. De van egy „nem-zsidó érzéketlenség” is. Figyelem, ez a terep aknamező! Mindenütt a második világháborúból visszamaradt robbanóanyag, tányérakna, gyújtóbomba, toxikus gránát és lőszer hever, még észrevenni is nehéz őket.

Egyik bukaresti barátnőm nagyon előkelő román bojár család sarja. Szüleinek a szótárában is sok volt az effajta korlátolt, nem is tudatosult antiszemita hordalék. Biztos voltam benne, hogy ezeket a barátnőm is átvette tőlük, de tőle soha nem hallottam ilyen kifejezéseket. Neki is volt egy csomó zsidó barátja, akiket nagyon szeretett. A kettő között nem volt emocionális kapcsolat. Ha megtudta, hogy zsidó, ebből nem keletkezett semmiféle zavar. A barátság nem csapott át gyűlöletbe. Természetesen megvolt ennek az ellenkezője is: megtudja, hogy zsidó, és kitör belőle az elemi, zoológiai gyűlölet.

– *Ilyen tapasztalataid voltak?*

– Igen. Román és magyar részről egyaránt.

– *Mondanál konkrét példát? Nagyon érdekelne.*

– Első szerelmem egy Rodica nevű, gyönyörű szép román kislány volt. Lehetett vagy 12-13 éves, és én is körülbelül ugyannyi. Az apja bányamérnök volt. Egymásba szeretünk, és kéz a kézben sétáltunk a parkban. Nagyon romantikus volt. Egyszer egy este, az anyja meglátott bennünket. Odahívta magához a kislányt, leguggolt mellé, és a fülébe súgott valamit, miközben egy sötét pillantást vetett rám. A kislány bólogatott majd megfordult, „heh...”, sziszegte, megrázta a fejét, kiöltötte a nyelvét, és elszaladt. Hogy az anyja mit súgott a fülébe, azt nekem, ugye akkor már nem kellett mondani. Jóval később, a hatvanas évek elején Kolozsváron volt egy hasonló esetem egy nagyon csinos és rendkívül kultivált magyar hölgygel. Miután elmentek a vendégek, köztük két közismert zsidó intellektuál is, és ketten maradtunk, elkezdett előttem szenvedélyes és kevésbé civilizált tónusban zsidózni. Lángoló hevülettel bizonygatta, hogy gyűlöli ezeket a zsidókat, és fizikailag undorodik tőlük. Erre felálltam, udvariasan elbúcsúztam, és elmentem. Ez őt láthatólag kissé váratlanul érte. Nem világosítottam fel, nem tettem szemrehányásokat, nem botránkoztam meg, nem hoztam ellenérveket, nem tiltakoztam. Még csak megsebezve sem éreztem magam. Csak csodálkoztam: no lám, hát ki hitte volna, ki hitte volna? És, bevallom, kicsit szomorú voltam. Hogyan sülyedhet egy úriasszony erre a nivóra?

– *Volt egy szocialista korszakod. Volt-e ennek valami köze ahhoz a háború utáni elváráshoz, hogy a zsidóság majd feloldódik az emberiségben?*

– Igen, mindenek előtt a háború előtti elváráshoz. Életem első felében megvettem, sőt, kifejezetten utáltam mindent, ami a zsidó szertartásokkal függött össze, ugyanakkor hevesen lázadoztam a zsidók társadalmi és politikai megbélyegzése ellen. Szóval, hogy mi ez? Miért legyek én, vagy bárki más megbélyegzett, csak azért, mert zsidónak születtem? Milyen alapon tagadják meg tőlem a mindenkinek kijáró elemi emberi méltóságot? És főleg: miért bélyegezzem meg én is önmagamat? A legegyszerűbb, gondoltam, ha nem veszek tudomást az egész ügyről. Bár soha nem volt bennem semmi vágy, semmi törekvés, hogy magyarnak álcázzam ma-

gam, vagy hogy a magyarok engem is magyarnak ismerjenek el, de tagadhatatlan tény, hogy magyar kultúrában nevelkedtem, és nagyon szerettem a magyar irodalmat, amelyet éppúgy saját magaménak tekintettem, mint bárki más. Ez annak is köszönhető, hogy román iskolába jártam, ahol a magyar irodalom nem volt tantárgy. Mindent utáltam, amit az iskolában adtak elő, mindazt, amiért a tanárain lelkesedtek. Hogy ezek az őrmesteri fickók így lelkenedeznek Shakespeare, Goethe, Homérosz iránt, ez az én szememben kompromittálta őket. Persze, ezeket úgy is interpretálták, teátrális csodálattal a nagy zsenik iránt.

És amit belőlük tálaltak! A Mona Lisa szerű nagy habostorták, csupa elcséptelt dolog, csupa közhely. Tehát nagyon finnyás és nagyon sznob voltam, és ezeket mind kiutáltam. Csak jóval később fedeztem fel Goethét vagy, hogy nocsak, *Donnerwetter!* ez a Shakespeare is egész jó író, pedig úgy dicsérték őket az iskolában.

A magyar irodalom esetén ez nem állt fenn. Nem volt iskolai tantárgy, tanárain nem istenítették, tehát megengedhettem magamnak, hogy szeressem őket. Apám Berzsenyiért lelkesedett, tőle tanultam meg jó néhány költeményt kívülről. Na meg persze Adyért. Ő volt apám és anyám istene és gyermekkorom abszolút poétája, mindaddig, amíg 1936-37-ben meg nem ismerkedtem József Attila szövegeivel. Őt szinte egészében kívülről tudtam – és még mindig tudom.

*...miért
bélyegezzem
meg én is
önmagamat?...*